

УДК 37.017.4

I.В. Щербак,
викладач
(Миколаївський державний університет)

РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ У ФОРМУВАННІ ЯКОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ШКОЛЯРІВ

Розглядається питання про роль особистості вчителя у формуванні якостей громадянськості школярів.

В умовах величезних змін в соціальному, економічному і політичному житті України постала проблема радикальної перебудови в сфері виховання підростаючого покоління.

Виховний процес у сучасних школах здійснюється, відповідно до державних законодавчих актів, на основі культурно-історичних цінностей українського народу, його традицій, звичаїв, духовності, досягнень вітчизняної та світової педагогіки.

Основні програмні орієнтири щодо виховання громадянина України визначені в Законі України "Про освіту", Державній національній програмі "Освіта. Україна XXI століття", Національній доктрині розвитку освіти, Концепціях національного, громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності та інших документах. В них наголошується, що домінуючою основою розвитку українського суспільства є виховання "свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнародних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури".

Процес громадянського виховання вимагає постійного аналізу, науково-творчого обґрунтування, визначення, практичного забезпечення та розробки інноваційних технологій його здійснення. Метою нашого дослідження є визначення ролі вчителя як особистості та як вихователя у процесі формування якостей громадянськості молодшого школяра.

Особистість дитини формується і розвивається під впливом багатьох факторів: об'єктивних і суб'єктивних; природних і суспільних; внутрішніх і зовнішніх; незалежних і залежних від волі і свідомості людей, які діють стихійно або на науковій основі у відповідності до поставленої мети виховання.

Сучасне виховання базується на системі цінностей, які через культуру, традиції, філософію, релігію вказують на вектор виховних зусиль, формують виховний ідеал.

Пропонуємо орієнтовану педагогічну модель особистості громадянина України XXI ст. (Т.Комісарова).

Таблиця 1.

Орієнтована педагогічна модель особистості громадянина України XXI ст.

Виховний ідеал	Патріотизм
Місія життя	усвідомлення цілей, цінностей, мотивів, принципів життя
Творче мислення. Творчі риси характеру	самодостатність, порядність, цілеспрямованість, відповідальність, критичний розум, самостійність, наполегливість, оригінальність, готовність до виправданого ризику, працелюбність, життєтворчість
Творчі якості інтелекту	пізнання себе, потреба у самовдосконаленні, внутрішня культура, творча уява, фантазія, здатність до перетворення
Діяльнісний підхід до життя	мати своє "життєве кредо", вміти поважати та цінувати свою працю та працю інших людей; розуміння свободи вибору
Праця – це зміст життя	усвідомлення необхідності праці як основної форми життєдіяльності
Людина – це частина Природи	усвідомлення законів Природи, Землі, усвідомлення себе частиною Природи, носієм знання
Формування "Я – концепції"	Формування стилю життєдіяльності
Самореалізація	Найповніша реалізація людиною себе в житті – це і є щастя

Перш за все, треба відзначити, що виховання майбутнього громадянина передбачає реалізацію особистісно-гуманного підходу, за яким забезпечується розвиток інтелектуальної, моральної, емоційно-вольової, сенсорно-моторної, психічної сфери особистості. Такий підхід вимагає використання нових, прогресивних концепцій, запровадження інноваційних технологій і нових науково-методичних розробок у навчально-виховний процес на основі гуманізації середовища, в якому перебуває учнівська молодь.

За таких умов у школі створюється атмосфера, яка дає учневі відчуття емоційно-психологічної захищеності та душевного комфорту, забезпечує формування в нього інтегративної риси – громадянськості. Остання, в свою чергу, дає школярам можливість відчувати себе юридично, морально і політично дієздатними, сприяє розвитку їхніх інтересів, гнучкості мислення, удосконаленню знань, умінь, навичок, задоволенню їхніх освітніх потреб завдяки участі у навчально-пізнавальній, дослідницькій, суспільно-гуманістичній, спортивній та іншій діяльності. Школа має сприяти задоволенню потреби у творчій самореалізації, а також організовувати інтелектуальне дозвілля учнів.

Вважаємо, що не менш важливо сформувати в школяра готовність та здатність реалізувати свої громадянські почуття. Саме цього найчастіше йому бракує.

Розглянемо деякі основні інтерпретації поняття "громадянськість".

Громадянськість можна інтерпретувати як базову соціальну установку, суть якої полягає у готовності особистості свідомо приймати і відповідально, добровільно (а не з примусу) виконувати закони та вимоги до своєї

держави. Вона певною мірою інституціональна, адже її практичний вияв закріплений законами, інститутами (служба в армії, захист Батьківщини тощо). Але в основному, громадянськість виступає як висока моральна якість і в узагальненому вигляді виявляється приблизно в таких міркуваннях: "Від моїх дій і вчинків залежить доля моєї країни, мого народу, моє власне майбутнє, я за все це відповідаю перед законом і ближніми. Якщо я тільки для себе, то для чого я?"

Людина з високим рівнем громадянськості сприймає і осмислює акти державної дійсності одночасно у двох напрямках: як ці факти впливають на націю-державу і як вони позначаються на особистому житті.

Отже, в практичному плані громадянськість – надзвичайно ефективний засіб, що спонукає і активізує державну діяльність населення. Без перебільшення її можна назвати всесвітньо-історичною, бо державні утворення всіх народів у всі часи були зацікавлені у формуванні в своїх громадян цієї важливої психологічної риси.

З іншого боку, громадянськість особистості – досить складне утворення психіки і містить три складових: знання, переживання і вчинки.

Важливою складовою громадянськості є, звичайно, емоційний компонент. Він включає в себе групу вищих особистісних почуттів: патріотичних, гуманістичних, екологічних, обрядових тощо. Провідне місце серед них повинні займати патріотичні почуття. Вони відображають ставлення українських громадян будь-якої національності (етнічної групи) до своєї держави, її життєдіяльності та перспектив розвитку, віру у світле майбутнє України, гордість за належність до українського народу, повагу до його історії, культури, менталітету, любов до рідної природи тощо.

Висока громадянськість у практично-вольовому вираженні включає в себе ініціативність. Ініціатива – це самодіяльна участь громадянина у різних сферах державного життя, у розв'язанні певного завдання. З морального боку вона характеризується тим, що людина бере на себе більшу відповідальність, ніж цього вимагає просте дотримання загальноприйнятних норм. Як і кожне цілісне, системне психоутворення, громадянськість розвивається протягом кількох вікових періодів. Формування її залежить від співвідношення соціального середовища і внутрішніх суб'єктивних умов, які складаються в кожному такому періоді. Звичайно, в цьому процесі можуть бути і елементи спонтанності, стихійності. Підхід до формування громадянськості визначається, з одного боку, об'єктивними потребами в ній суспільства, а з іншого, – уявленнями про те, якої інтенсивності і масштабності вона повинна досягати в певному віці.

Формування громадянськості у дитини залежить від її соціалізації (тобто оволодіння суспільним досвідом). На третьому році життя, коли завершується перший цикл ознайомлення з навколишнім світом, з людською спільнотою, до якої його включено уже за фактом народження, бажано, щоб малюк засвоїв назву держави ("Я живу в Україні"), і несвідомо (свідомо він це зробити ще не може) увібрив у себе дух українства. Адже, як образно висловився фундатор дидактики Ян Амос Коменський, посудина довго зберігатиме той запас, яким вона наповнена з першого разу.

У дошкільному віці, як відомо, відбувається інтенсивний процес усвідомлення дитиною себе, власної тілесної організації, статі, прізвища тощо. Вона цікавиться також, чим займаються дорослі і хто вони такі взагалі. Дитина в цьому віці уже здатна сприйняти деякі елементи громадянськості, переважно ілюстративні: державну символіку, одяг, пісні, танці. Дуже важливим є також володіння державною мовою, звичайно, відповідно до вікових можливостей дошкільнят, засвоєння деяких відомостей про рідну країну, її людей, природу, культуру і т. ін.

У молодших школярів сенситивність зумовлена зародженням потреби прилучитися до певних суспільних відносин, у тому числі і громадянських. Враховуючи цю потребу, їх широко ознайомлюють з відповідними поняттями, головним серед яких має стати поняття "Батьківщина". Учнів включають у різні види діяльності, які розвивають громадянськість. Це, зокрема, скаутський рух, що нині дедалі шириться. В інструкції для керівників скаутських груп (США) підкреслюється, що "скаутизм – це перетворення дитини в громадянина з почуттям обов'язку".

Зрозуміло, що без певних організаторських і комунікативних умінь, без навичок поведінки в умовах широкої демократії, без основ політичної культури увійти в життя повноцінним громадянином молода людина не зуміє. Формування вмінь і навичок можна умовно поділити на дві групи. Перша з них покликана допомогти дітям навчитися самостійно мислити і діяти, стати господарями свого життя, брати активну участь у громадській роботі, що дуже важливо в учнівському самоврядуванні. Призначення другої групи – навчити учнів, особливо старших підлітків і старшокласників, пристойно поводитися серед людей, виявляти самостійність та ініціативність у серйозних громадських заходах, політичних акціях. Уміння та навички першої групи, якщо їх почати формувати у середньому шкільному віці, розвиваються і вдосконалюються в наступні роки, щоб надійно служити юнакові чи дівчині в побудові свого майбутнього.

Як же навчити дітей самостійно вирішувати і діяти, організовувати корисні справи, бути господарями власного життя і активно готуватися до реалізації своїх громадянських прав та обов'язків? Зрозуміло, що чим раніше це буде здійснено, тим краще. Однак, найбільш сприятливі умови складаються, починаючи з третього-четвертого класу, коли психічний розвиток дитини, зміна її статусу в школі породжують потребу в самопізнанні та самоаналізі, посилюють інтерес до колективних взаємин. Усе це викликає в ній прагнення до самовдосконалення, створює сприятливий ґрунт для формування організаторських умінь, навичок самостійності.

Добрим початком може послужити правило для вчителя: не робити за дітей те, що вони можуть зробити самі.

Так само можна навчити дітей планувати, організовувати й аналізувати будь-яке діло, виступати від імені колективу і висловлювати власну думку, виконувати різні доручення. При цьому важливо надавати їм змогу

самостійно розробляти рішення, заделегідь роз'яснивши сутність і значення передбачуваної роботи. Якщо рішення, прийняте учнями, педагогічно неспроможне, вчитель може тактовно підказати свій варіант, запропонувавши обрати кращий. Найчастіше так і відбувається: перевага віддається варіанту, запропонованому вчителем. Але і в даному разі діти переконані, що останнє слово залишається за ними. Надання можливості діяти цілком самостійно, а якщо це ще нереально, то створити ситуацію вибору, сумніву, обговорення, підказка в ході виконання завдання і т. д. – ось реальний шлях навчання самостійних дій.

Оскільки дитина росте і формується як особистість в умовах шкільного класу, дуже важливо посилити роль класних зборів, надто їх управлінської й організаторської функції. Йдеться про запровадження цілісної системи розподілу і виконання громадських доручень, за допомогою якої налагоджується все життя колективу, підвищення ролі зборів в організації функціонування такої системи. Звичайно, вчитель має подбати про додержання педагогічних вимог до виконання доручень (посильність, різноманітність, врахування добровільності та зацікавленості при розподілі, громадський контроль за виконанням і таке інше).

Вчителю потрібно дещо більше, вагомніше: уміння не тільки висловлювати власні думки яскраво, цікаво, логічно, переконливо, а й слухати співрозмовника, відчувати його внутрішній емоційний стан, вникати в мотиви поведінки, встановлювати щирі, доброзичливі стосунки в міжособистісних контактах. Наявність таких складних за своїм змістом умінь або їх відсутність особливо гостро відчувається в навчально-виховному процесі (в широкому розумінні цього слова), де невербальне, вербальне й емоційне спілкування на заняттях і в позаурочній роботі дає той сплав виховного духовного впливу, який у найближчій перспективі не зможе забезпечити найдосконаліша комп'ютерна навчальна система.

Тому традиційна підготовка вчителя повинна бути суттєво доповнена психолого-педагогічним аспектом. У зв'язку з цим, необхідне спеціальне навчання вчителя, спрямоване на формування здатності організувати й вести бесіду, дискусію, здійснювати вплив, апелюючи до розуму й емоцій слухачів, враховуючи їх ціннісні орієнтації, уміння розуміти й аналізувати позиції інших.

Сучасний суб'єкт формуючого впливу повинен постійно розвивати гнучкість, самостійність, критичність свого мислення, рефлексивні й організаторські здібності, діалогічність у спілкуванні. Ефективним засобом здійснення такої роботи може стати активний спосіб навчання та виховання. Його перевага порівняно зі способом традиційним – у вищому рівні інтелектуального та емоційного залучення тих, кого навчають, більшій інтенсивності проходження процесу засвоєння знань, формування комунікативних навичок, виховання особистості.

Щоб дитина була не байдужим споживачем нав'язаних їй проти її волі знань, важливо виробляти, стимулювати її особистісну позицію стосовно цих знань. А для цього необхідно показувати, що в наукових знаннях опремечені сутнісні сили людини: її цілі, творчі прагнення, здібності, мрії.

Гуманітаризований навчально-виховний процес – це процес співпраці педагога й учнів. Стосунки вихователя і вихованця мають будуватися як стосунки рівного з рівним. Педагог не повинен приймати рішення за вихованця і примушувати його до чогось, не поцікавившись спочатку його думкою, не дізнавшись про його міркування, смаки, звички, бажання. Лише в процесі спільної роботи над осмисленням ситуації чи проблеми, формування розв'язку можна отримати якісно новий результат зростання особистості, який ґрунтується не на примусі чи навіюванні, а на свободі вибору в результаті пройденого шляху до розв'язку.

Громадянську спрямованість навчально-виховному процесові надає громадянсько-орієнтована комунікативна взаємодія вчителя з учнем. Щоб така взаємодія була ефективною, педагогові треба бути референтною особою для дітей. Це означає, що учні не тільки і не стільки одержують від нього інформацію, а й засвоюють її оцінку з позиції громадянськості. Якщо вчитель громадянсько невизначений, пасивний, це негативно впливає на розвиток громадського світогляду учнів. У їх комунікативній взаємодії перший повинен бути не лише джерелом цікавої й патріотично спрямованої інформації, а й вміти слухати своїх юних вихованців.

Спілкуванню вчителя та учнів на громадянському рівні виняткового значення надавав В.Сухомлинський: "Я закликаю маленьких громадян – і вони відповідають на мої заклики найтоншими рухами душі: я прошу їх замислитись над власною життєвою долею -- і вони замислюються; я веду їх тернистим шляхом, пройденим героєм до вершини подвигу -- і вони йдуть разом із мною, захоплюються й благоговіють, обурюються, дивляться вперше на складанні явища життя широко відкритими очима й стискають кулаки від ненависті до ворога. Велика виховна сила бесіди про громадянськість розкривається тоді, коли я, вихователь, і мої маленькі громадяни, немовби зливаючись в єдине ціле, разом пізнаємо, відкриваємо великий світ громадянськості. Саме тоді, коли, слухаючи мене, Івась бачить, відчуває в мені передусім громадянина-однорідця, він і починає активно ставитись до самого себе. Громадянськість – це пристрасть людського серця, і донести до юних душ пристрасть боротьби можна лише тоді, коли ти сам постаєш перед своїми вихованцями як громадянин".

Звичайно, в молодших класах референтність учителя у справах громадянського виховання школярів зумовлена його інституціональною роллю, а також емоційною привабливістю. Учні-початківці виступають переважно як об'єкт громадянського виховання, в якому вчитель здійснює бажані зміни.

Комунікативний вплив учителя на громадянську сферу учнів цілеспрямовано та регульовано здійснюється, в основному, шляхом використання таких механізмів: переконування, навіювання, наслідування (часто їх називають соціально-психологічними методами).

Особистісно розвиваюча функція мовленнєвого спілкування у виховному процесі є домінуючою, тому його кваліфікують педагогічним спілкуванням чи, конкретніше, педагогічним (зокрема, виховуючим) діалогом. Його своєрідністю є те, що два суб'єкти мають різні виховні позиції: вихователь виступає носієм і транслятором особистісних цінностей, а вихованці мусять ними лише оволодіти. Для мовленнєвого ж спілкування альтернативність позицій суб'єктів не є обов'язковою, навпаки, тут наявна єдність думок, поглядів, точок зору. Тому педа-

гогічний діалог як процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії виявляється, перш за все, взаємодією виражених у слові морально-ціннісних позицій співбесідників.

Щоб робота у цьому напрямку була успішною, вчитель-вихователь має бути добре ознайомленим з функціонуванням соціально-психологічних механізмів громадянського виховання, з "технологіями" індивідуального підходу, паралельної дії, дидактичних впливів, застосовуваними при формуванні громадянськості школярів.

Наші подальші дослідження будуть направлені на розробку методичних рекомендацій вчителю з питання формування якостей громадянськості школяра.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К., 1998.
2. Громадянське виховання учнівської молоді: проблеми, досвід. – Навчально-методичний посібник. – Р., 2002.
3. Ігнатенко П.Р., Поплужний В.Л., Косарева Н.І., Крицька Л.В. Виховання громадянина. – К., 1997.
4. Киричук О.І. Розвиток креативності вчителя в педагогічному спілкуванні // Рідна школа. – №12. – 1995.
5. Поплужний В.Л. Громадянськість і вікові аспекти її розвитку // Рідна школа. – №11. – 1994.
6. Розенберг А.Я. Громадянином бути зобов'язаний // Рідна школа. – №3. – 1993.
7. Сухомлинський В.О. Бесіди про громадянськість. Вибрані твори: В 5 т. – К., 1976. – Т. 1.

Матеріал надійшов до редакції 22.09.03 р.

Щербак І.В. Роль личности учителя в формировании качеств гражданственности школьников.

В статье автор рассматривает вопрос про роль личности учителя в формировании качеств гражданственности школьников.

Scherbak I. V. The role of a personality of the teacher in the formation of the traits of a citizenship of pupils.

This article analyses the role of a personality of the teacher in the formation of the traits of a citizenship of pupils.